

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԹՈՒՐԲ-ԱԴՐԲԵՋԱՆԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՇՈՒՐՋ (1918-1920 թթ.)

1917 թ. Ռուսաստանում տեղի ունեցած հեղափոխական իրադարձությունները և 1918 թ. սկզբին թուրքական զորքերի ձեռնարկած արշավանքը դեպի Արևելյան Հայաստան ու Բաքու շրջադարձային նշանակություն ունեցան համաթրքության ու համիսլամության քարոզչության ծավալման և Հայոց ցեղասպանության քաղաքականությունը շարունակելու գործում. դրան միացան նաև «Մուսավաթ» կուսակցությունը, որը իշխող պետական կուսակցություն էր նախ Անդրկովկասյան կոմիսարիատում ու Սեյմում (1917 թ. նոյեմբեր – 1918 թ. մայիս, վրաց մենշևիկների ու հայ դաշնակցականների հետ միասին), այնուհետև՝ անկախ Այրբեջանի Հանրապետությունում (1918 թ. մայիս – 1920 թ. ապրիլ):

Համաթրքության ու համիսլամության գաղափարախոսության հիմքում ընկած է լայնածավալ թուրքական պետության ստեղծումը, որի ճանապարհին, սակայն, Հայաստանը դարձել էր պատնեշ, այստեղից էլ թուրք-թաթարական հակահայկական պայքարի սաստկացումը: Այդ կապակցությամբ հետաքրքիր տվյալներ են հայտնում հայկական գինվորական հետախուզության փաստաթղթերը: Որպես օրինակ կարելի է բերել «Ученик» («Աշակերտ») ծածկանունով հետախույզի 1918 թ. մարտի 14-ի գեկույցը: Թուրք-թաթարական այս նոր շարժումը, կարողում ենք գեկույցում, ղեկավարում էր «Մուսավաթ» կուսակցությունը, սկզբում գաղտնի, իսկ «այսօր ոչ ոքի համար այլևս թաքուն չէր»: Շուտով շարժման մեջ ներգրավվեցին նաև կալվածատեր-բեգերը, ովքեր վերադառնում էին մոտիկ անցյալում հողային պայքարի ժամանակ կատարած փախուստից: Մյուս կողմից, շարժմանը հարում էին տաճիկ ու գերմանական զործակալները և սկսում

գործել «ձեռք-ձեռքի տված»: Գանձակի շրջանում բացահայտ կերպով գործը ղեկավարում էին հայտնի դեմքեր Խան - Խոյսկին ու Խասմամեդովը՝ հրահանգներ ստանալով Բաքվի կենտրոնից:

Քարոզչությանը համընթաց ստեղծվում էին զինված խմբեր, որոնք զենքը ձեռք էին բերում մասնավորապես Կովկասյան ճակատը լքող ռուսական զորքի (գնացքի շարժակազմերի) ջարդով ու թալանով: Մարտական գործողությունների կենտրոնում կանգնած էր «վայրենի դիվիզիան», որի շտաբը գտնվում էր Թիֆլիսի «Լոնդոն» հյուրանոցում:

Ծավալվում էր մուսուլմանական բնակչության ուղեղների մշակումը, թե ինչու և ինչպես պետք է «ոչնչացնել բոլոր քրիստոնյաներին» և միավորվել բոլոր իսլամ դավանողների հետ:

Անհրաժեշտ ծախսերի համար, ինչպես փողով զենք գնելը, Բաքվում ստեղծվել էր կենտրոնական մուսուլմանական ֆոնդ, որին մասնավորապես գոհ գնացին, ըստ հայ հետախույզի տվյալների. Ավետիսյանների, Արզումանյանի ու Եղիազարյանի բամբակի գործարանները Գանձակում¹:

Կովկասի մուսուլմանների համախմբմանը նպաստում էր թուրքական զորքերի առաջխաղացումը: Այսպես, Ստամբուլի թերթերից մեկը զորքերի հարձակումից մի քանի օր անց՝ 1918 թ. մարտի 6-ին գրել է, թե իրենց միակ ձգտումը եղբայրակից կովկասյան թուրքերի հետ միավորվելն է²: Իսկ թուրքական հրամանատարությունը, քողարկելու համար իր հարձակման բուն նպատակը, նշում էր, թե, իբր, իրենց ձգտումը «հայկական բռնություններից» մուսուլմանական բնակչությանը պաշտպանելն է³: Թուրք

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 24 (մաս 2), թ. 265-276:

² Տե՛ս Սարգսյան Ե., Թուրքիան և նրա նվաճողական քաղաքականությունը Անդրկովկասում, Երևան, 1964, էջ 430:

³ Տե՛ս Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии, Тбилиси, 1919, док. 32 (թուրքական զորքերի հրամանատար Վեհիբ փաշայի 1918 թ. փետրվարի 9-ի հեռագիրը կովկասյան զորքերի հրամանատար Օղիշելիձեին):

հրամանատարի կեղծարարությունը ժխտվում էր հենց իրենց՝ թուրք այլ հրամանատարների կողմից: Նրանցից մեկը՝ գնդապետ Բերբուրը, գրել է, որ իրենց արշավանքի նպատակն է գրավել Կովկասը, Իրանը և Միջին Ասիան⁴:

Ադրբեջանի անկախությունից հետո՝ 1918 թ. հուլիսին, Ռասուլ-զադեի ղեկավարությամբ պատվիրակություն մեկնեց Ստամբուլ, որը սուլթանին խնդրում էր իր «բարձր հովանավորության» տակ վերցնել Ադրբեջանը և մյուս բոլոր մուսուլմանական ժողովուրդներին, ստեղծել հզոր մահմեդական պետություն՝ մահմեդական աշխարհի կենտրոն թուրքիայի գլխավորությամբ⁵:

Համիսլամական շարժման առաջին հարվածներն իջան Անդրկովկասյան հանրապետության նահանգների, այնուհետև Ադրբեջանի Հանրապետության տարածքների հայ բնակչության վրա՝ նրան պատճառելով վիթխարի մարդկային ու նյութական կորուստներ: Այդ հարցին են նվիրված Հայաստանի ազգային արխիվի հրատարակած փաստաթղթերի երկու ծավալուն ժողովածուները⁶:

Ելիզավետպոլի և Բաքվի նահանգներում հայ բնակչության նկատմամբ «մուսուլմանական շարժման» բռնությունները սկսվել էին դեռևս 1917 թ. աշնանը: 1918 թ. գարնանն այն ընդունել էր ահարկու բնույթ, թալանով, բռնություններով ու սպանություններով հանդերձ, ինչպես նաև կրոնափոխության պահանջով: Միայն Նուխիի ու Արեշի գավառների 52 հայկական գյուղերի մեծ մասում 12 տարեկանից բարձր տղամարդիկ լրիվ կոտորվեցին, հազարավոր մարդիկ դուրս շարտվեցին իրենց բնակավայրերից, որոնց մի մասը գաղթեց դեպի Վրաստան (Ցարսկիյե Կոլոդցի),

⁴ Տե՛ս Սարգսյան Է., նշվ. աշխ., էջ 343:

⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 430:

⁶ Տե՛ս Հայերի կոտորածները Բաքվի և Ելիզավետպոլի նահանգներում 1918-1920 թթ., Երևան, 2003, 526 էջ, գիրք II, Երևան, 2012, 590 էջ:

մյուսները թափառում էին անտառներում: Նույն գավառի 25 գյուղերում թուրք-թաթարական ջարդերից հատուկենտ ընտանիքներ էին փրկվել⁷:

Ժողովածուի այլ փաստաթղթերի տվյալներով նույն գավառներում փախստական էր դարձել 7105 մարդ, որքացել էր 1150 երեխա, թաթարների կողմից գերվել էր 4790 մարդ⁸ (ովքեր, որպես ձրի աշխատուժ, օգտագործվում էին տնտեսություններում): Կոռուստները խիստ մեծ էին Բաքու քաղաքում, երբ 1918 թ. սեպտեմբերի 15-ին այնտեղ ներխուժեցին թուրքական զորքերը, որոնք թաթար բանդաների հետ միասին օրեր շարունակ սպանում ու թալանում էին քաղաքի հատկապես հայ բնակչությանը: Ընդ որում, Բաքվի հայության կոտորածը նախապես ծրագրված էր: Այսպես, թուրքական զորքերի շտաբի սլետ գերմանացի փոխգնդապետ Պարակենը, հենվելով թուրք հրամանատարներից Մյուրսել փաշայի վրա, նշել է, թե դեռևս օգոստոսի 23-ին վերջինս իրեն հայտնել է թաթարների մոտ շրջող լուրերի մասին, որ իրենք կոտորելու են հայերին՝ հենց որ թուրքերը գրավեն Բաքուն⁹:

Մուսավաթական քարոզչությունը Բաքվի 1918 թ. սեպտեմբերյան ջարդերը ներկայացրել է որպես վրիժառություն նույն տարվա մարտյան դեպքերի, երբ Մուսուլմանական ազգային խորհուրդը, մուսավաթական կուսակցության առաջնորդությամբ, քաղաքացիական կռիվ բորբոքեց Բաքվի խորհրդային իշխանության դեմ՝ իշխանությունը գրավելու համար, սակայն պարտվեց, եղան, իհարկե, նաև գոհեր երկու կողմից էլ: Հայոց ազգային խորհրդի տվյալներով խորհրդային կողմը կրել է 300 գոհ (ոռուսներ և հայեր), իսկ մուսուլմանական կողմը (ընդ որում, այս

⁷ Տե՛ս նշվ. ժող., գիրք II, էջ 7-8 և 426:

⁸ Տե՛ս նշվ. ժող., գիրք I, էջ 431-432:

⁹ Տե՛ս Խաչատրյան Ա., Արևելահայ և թուրք դիվանագիտական հարաբերությունները, Երևան, 2010, էջ 122:

կողմում կոիվներին մասնակցել են նաև ուսական ուղմական ճամբարներից փախած որոշ թվով թուրք ուղմագերիներ)՝ 700: Այլ տվյալներով գոհերի թիվը համապատասխանաբար եղել է 1200 և 2000:

Իրականությունն այն է, որ խորհրդային ուժերը ոչ միայն մուսուլմանական խաղաղ բնակչությանը չեն կոտորել, այլ, հակառակը, կազմակերպել են նրա պաշտպանությունը, որն իրականացրել է կոիվների ժամանակ չեզոք դիրք գրաված Բաքվի Հայոց ազգային խորհուրդը: Հայ բնակչության նախաձեռնությամբ քաղաքի հայաբնակ թաղամասում թաքնվել և պատսպարվել էին 20 հազար, տարբեր հասարակական շենքերում՝ 12 հազար և մասնավոր տներում՝ 7000 մուսուլման բնակիչներ:

Երկօրյա քաղաքացիական կոիվներից հետո, երբ կատարյալ հանգստություն էր հաստատվել, այդ բնակիչները հանձնվեցին պարսկական հյուպատոսին, ով «հրապարակորեն և պաշտոնապես հայերին շնորհակալություն հայտնեց մուսուլմաններին փրկելու համար»: Իսկ տեղացի մեծահարուստ Հաջի Զեյնալ Աբդին Թադիևը, ում դարձյալ փրկել էին հայերը, «շրջաբերական հեռագրով հրապարակորեն Անդրկովկասի մուսուլմաններին տեղեկացրեց, որ մարտյան դեպքերը հայ-թուրքական ընդհարման ազգային բնույթ չեն կրում»: Քաղաքացիական կովին հայ բնակիչներ չէին մասնակցել: Մասնակցել էին միայն հայ սպաներ ու զինվորներ, ովքեր կուտակվել էին Բաքվում, քանի որ մուսավաթականները գիտակցաբար փակել էին նրանց տուն կամ Կովկասյան ճակատ մեկնելու երկաթուղային ճանապարհը: Բաքվի Հայոց ազգային խորհուրդը Մուսուլմանական ազգային խորհրդին բազմիցս նախազգուշացրել էր, որ «այդ զինվորների քաղցած, չարացած զանգվածը մեծ վտանգ է ներկայացնում քաղաքի համար և, հակառակ Հայոց ազգային խորհրդի ցանկության, կարող է առաջացնել անցանկալի էքսցեսներ»: Եվ եթե, շարունակում է վաս-

տաթուղթը, որից օգտվում ենք, Մուսուլմանական ազգային խորհուրդը ժամանակին միջոցներ չձեռնարկեց ճանապարհը բացելու և հայ գինվորներին մեկնելու հնարավորություն տալու համար, ապա դրա համար պատասխանատու և մեղավոր են ոչ հայերը:

Բերված տվյալները քաղված են այն փաստաթղթից, որ Բաքվի Հայոց ազգային խորհուրդը ներկայացրել է Բաքվում ամերիկյան դիվանագիտական առաքելությանը¹⁰՝ նպատակ ունենալով ժխտել ադրբեջանական կեղծարարությունը: Այն միաժամանակ ցույց է տալիս, թե ինչպիսի գործուն դեր է խաղացել Մուսավաթ կուսակցությունը թիկունքում՝ նպաստավոր պայմաններ ստեղծելով Թուրքիայի ներխուժման համար:

Ըստ Բաքվի բռնություններն ուսումնասիրած հանձնաժողովի տվյալների, որոնք բերված են Բ. Իշխանյանի «Բաքվի մեծ սարսափները. անկետային ուսումնասիրություն սեպտեմբերյան անցքերի 1918 թ.» գրքում, քաղաքում սպանված ու մահացած հայերի թիվը 28.884 մարդ է կամ Բաքվի հայ բնակչության 1/3-ը, փախստական էր դարձել ավելի քան 31 հազարը, անհայտ կորել էր մոտ 3600-ը, գերվել 3400 և բանտարկվել 253 մարդ¹¹:

Վիթխարի էին պատերազմի հետևանքով Անդրկովկասում հայ բնակչությանը պատճառված նյութական կորուստների չափերը: Դրանք պարզելու ուղղությամբ որոշ աշխատանք է կատարել այն հանձնաժողովը, որը գործել է Թիֆլիսում 1919 թ., բանաստեղծ Հովհաննես Թումանյանի նախագահությամբ: Հանձնաժողովը հատկապես աշխատել է տվյալներ հավաքելու գծով:

«Մենք խորապես համոզված ենք,- հույս է հայտնել Հ. Թումանյանը իր նամակներից մեկում (4 փետրվարի 1920 թ.), որ հայ ժողովրդի կրած վնասները կհատուցվեն այնպես, ինչպես ֆրան-

¹⁰ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 278, թ. 34-36:

¹¹ Տե՛ս փաստ. նշվ. ժող., գիրք I, էջ 431-432:

սիացիների և ուրիշ տուժած ժողովուրդների վնասները»¹²։
Դժբախտաբար այդ հույսերը չարդարացան։

Այդ կորուստները պարզելու գծով հետազոտական աշխատանք է կատարել տնտեսագետ Ք. Վերմիշեր, ով պարզել է հետևյալ իրողությունը։ Երևանի, Բաքվի, Ելիզավետպոլի, մասամբ Թիֆլիսի նահանգներում և Կարսի ու Բաթումի մարզերում ավերվել էին այն բոլոր հայկական գյուղերը և գյուղատնտեսական ու առևտրա-արդյունաբերական ձեռնարկությունները, որոնք գտնվել էին թշնամու արշավանքի ճանապարհին կամ թաթարական բնակչության ոտնձգությունների սահմաններում։ Ավերվել էր 393 գյուղ և 55.076 տնտեսություն (մեծ մոտավորությամբ)։ Տուժած մասնավոր (ոչ գյուղատնտեսական) տնտեսությունների թիվը 40 հազար էր։ Առաջին աշխարհամարտում հայ ժողովրդի կրած կորուստները Ք. Վերմիշեր հաշվարկել է 8 միլիարդ ռուբլու սահմաններում՝ 1919 թ. գներով¹³։ Սա կորուստների ամբողջը չէ, որովհետև դրա մեջ հաշվարկված չեն քեմալական Թուրքիայի կողմից հայ ժողովրդին պատճառած կորուստների 1920-1921 թթ. արդյունքները։

Պատերազմում հայ ժողովրդի նյութական կորուստները պարզելու մի փորձ էլ կատարվել է 1924 թ. Խորհրդային Հայաստանի Ժողկոմխորհի հանձնաժողովի կողմից՝ ԽՍՀՄ կառավարության պահանջով։ Հանձնաժողովը հանգել է հետևյալ արդյունքներին։

Պատերազմների հետևանքով (ներառյալ 1920-1921 թթ.) ավերվել էր 389 գյուղ, 62.697 տնտեսություններով։ Բոլոր 65.996 ջախջախված գյուղացիական տնտեսությունների նյութական կորուստը հաշվարկվել է մոտ 175 միլիոն ռուբլի, 1914 թ. գներով։ Քաղաքային բնակավայրերում նյութական կորուստ էր կրել 40

¹² Տե՛ս փաստ. նշվ. ժող., գիրք I, էջ 437-438։

¹³ Տե՛ս փաստ. նշվ. ժող., գիրք I, էջ 425-429։

հազար տնտեսություն, որով բոլոր տնտեսությունների թիվն անցնում էր 100 հազարից, իսկ 1914-1920 թթ. նրանց կրած նյութական վնասը հանձնաժողովն ընդունել է 175 միլիոն ռուբլու չափով՝ 1914 թ. գներով: Հանձնաժողովը 1920-1921 թթ. նյութական կորուստներ կրած տնտեսությունների թիվը որոշել է 30 հազար, իսկ նյութական կորուստները՝ 60 միլիոն ռուբլի ոսկով, իսկ մարդկային զոհերը՝ 11.836: Քաղաքային բնակչության զոհերի թիվը 30 հազար (միայն Ալեքսանդրապոլում՝ 19.785), անհայտ կորել էր 4565 մարդ, իսկ նյութական վնասը կազմում էր 50 միլիոն ռուբլի: 1920-1921 թթ. Ալեքսանդրապոլի գավառի թուրքական ռազմակալումը հայ ժողովրդին պատճառել էր 110 միլիոն ռուբլու (ոսկով) վնաս:

1924 թ. հանձնաժողովը, նկատի ունենալով նաև մի շարք այլ հանգամանքներ ևս (տվյալների պակասը, Հայաստանում պատասպարված գաղթական բնակչության սուր կարիքները, տուժած տնտեսությունների վերականգնման անհրաժեշտությունը և այլն), Թուրքիայի կողմից 1914-1923 թթ. Հայաստանին և հայ ժողովրդին պատճառած վնասը գնահատել է ավելի քան 548 միլիոն ռուբլի՝ 1914 թ. գներով¹⁴:

Ընդ որում, երկու ուսումնասիրությունների (Ք. Վերմիշնի և ՀՍԽՀ Ժողկոմխորհի հանձնաժողովի) արդյունքների համեմատությունը ցույց է տալիս, որ դրանք կատարվել են միևնույն մեթոդոլոգիական սկզբունքների (տնտեսությունների բյուջետային տվյալների) հիման վրա:

Առաջին աշխարհամարտն ավարտվեց Թուրքիայի ու Գերմանիայի և նրանց դաշնակիցների պարտությամբ: Հոկտեմբերի

¹⁴ Տե՛ս Казакевич В., О материальном ущербе, нанесенном армянскому народу в Закавказье и в Карсской области турецкими интервентами, «Вестник общественных наук», 1987, № 2, с. 81-88.

30-ին կնքված Մուդրոսի զինադադարով Օսմանյան Թուրքիայի զորքերը հեռանալու էին Կովկասի սահմաններից և տեղի էր ունենալու նրանց զորացրում: Թվում էր, թե դա կթուլացնի թուրք-թաթարական համաստեղ բռնությունները հայ ժողովրդի նկատմամբ: Սակայն այդպես տեղի չունեցավ: Նոյեմբերին համաձայնություն ստորագրվեց Ադրբեջանի զինվորական հրամանատարության և Կովկասում Իսլամական բանակի գլխավոր հրամանատար, Թուրքիայի ռազմական մինիստր Էնվեր փաշայի եղբայր Նուրի փաշայի միջև, որի համաձայն օսմանյան բանակի սպաներն ու զինվորները իրավունք ունեին կամավոր կերպով ծառայության մտնել ադրբեջանական բանակում: Դրա հետևանքով, ինչպես նշել է սփյուռքահայ հայտնի պատմաբան, Ռիչարդ Հովհաննիսյանը, հարյուրավոր թուրք սպաներ ու զինվորներ հնարավորություն ստացան մնալ Կովկասում և գործուն դեր ստանձնել «Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև տեղի ունեցող սահմանային կոիվներում և Երևանի նահանգում բարձրացված մահմեդական ապստամբությունների մեջ»¹⁵: Իր աշխատության մեկ այլ էջում Ռ. Հովհաննիսյանը գրել է այն մասին, որ ադրբեջանական բանակը միացել էր Նուրի փաշայի Իսլամական բանակին¹⁶: Որ այնուհետև Նուրի փաշան զտնվում էր Ադրբեջանում և ղեկավարում էր ռազմական ուժեր, հաստատվում է նաև այն պայմանագրով, որի մասին նշվել է սույն հոդվածի սկզբում:

Հարց է ծագում. եթե Թուրքիան պետք է շարունակեր Հայոց ցեղասպանությունը, ապա այդ դեպքում ինչու՞ նա 1918 թ. հաշտություն կնքեց Հայաստանի Հանրապետության հետ: Օսմանյան Թուրքիան 1918 թ. հաշտվեց հայկական պետության ստեղծման հետ և հունիսի 4-ին Բաթումում նրա հետ կնքեց հաշտություն՝ միայն ու միայն ելնելով իր շահերից: Կռահելով պատերազմում

¹⁵ Հովհաննիսյան Ռ. Գ., Հայաստանի Հանրապետություն, հ. 1, Երևան, 2005, էջ 62:

¹⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 90:

իր անխուսափելի պարտությունը, Թուրքիան մտահոգ էր ապագա խաղաղության համաժողովում հաղթանակած Անտանտի երկրների կողմից Հայոց ցեղասպանության պատասխանատվության հնարավոր հեռանկարով: Ուստի աշխարհին ցույց էր տալիս, որ ինքը, ի դեմս Հայաստանի Հանրապետության, տեսնում է Հայկական հարցը լուծված: Մյուս կողմից, Թուրքիայի համար սկզբունքային նշանակություն ուներ այն փաստը, որ հայկական պետությունը գտնվում էր Արևմտյան Հայաստանի սահմաններից դուրս՝ Արևելյան Հայաստանում և որ նրա հետ հաշիվ կտեսնի հետագայում և այլն¹⁷:

Ժամանակին միանգամայն ճիշտ խոստովանություն է արել թուրքական «Վաքըթ» թերթը՝ 1918 թ. սեպտեմբերի 3-ի համարում տպագրելով հրապարակախոս Ահմեդ էմինի «Մեր քաղաքակսանությունը Կովկասում և հայերը» հոդվածը: «Եթե կուզենք պաշտպանել հայերը, - կարդում ենք հոդվածում, - բնավ անոր համար չէ, որ կսիրենք հայերը»: Ներկայումս դրությունը փոխվել է և խոսքը վերաբերում է Ռուսահայաստանի սահմաններում «անկախ Հայաստանի» գաղափարին, բացատրում է հոդվածի հեղինակը¹⁸: Ցեղասպանության միջոցով հայերից մաքրելով Արևմտյան Հայաստանը, և նրանց հայրենազրկելով, Թուրքիան իր համար ապահովել էր «դրությունը փոխվեցավ» վիճակը, երբ «անկախ Հայաստանի» գաղափարն այլևս իրեն չեր կարող անհանգստացնել: Մեկ հարվածով, այնուհետև նշում է հոդվածի հեղինակը, «հաջող կերպով կլուծենք մեծ խնդիր մը, որ երկար ատեն է իվեր անլույծ կմնար»¹⁹:

¹⁷ Տե՛ս Խաչատրյան Ա., Արևելահայ և թուրք դիվանագիտական հարաբերությունները, Երևան, 2010, գրքի մեր առաջաբանում բերված եզրակացությունները, էջ 32-36:

¹⁸ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 126-128:

¹⁹ Նույն տեղը, էջ 127:

Թուրք-թաթարական համատեղ հակահայ գործունեությունը Հայաստանի Հանրապետության սահմաններում իր համար նպաստավոր հող ուներ ի դեմս թաթար բնակչության, որը ենթարկվում էր համաթրքության ու համիսլամության ուժեղ քարոզչությանը:

Այդ ազգաբնակչության տեղաբաշխման գոյություն ունեցող վիճակը, ինչպես եզրակացրել է Ռուբեն Տեր-Մինասյանը, «պատճառ պիտի դառնար Հայաստանի գանազան անկիւններում ապստամբութիւնների ծագելուն եւ անջատողական կամ ինքնիշխանական տենչերի զարգանալուն. այդպիսի պարարտ հողի մէջ, բնականօրէն, թե՛ թաթար Ադրբեջանը եւ թե՛ Տաճկաստանը պիտի կարողանային դիրութեամբ իրենց ծրագիրները ամրացնել եւ պատուաստել»²⁰: Նույն հեղինակը Հայաստանում ցույց է տվել 21 թուրք-թաթարական ապստամբական օջախ (Հայաստանի մարմնի վրա գոյացած պալար), որը լուրջ վտանգ էր ներկայացնում նորաստեղծ հայկական անկախ պետության համար:

Այդպիսի վտանգավոր հակապետական օջախներից էին Զանգիբասարը, Բեյուք-Վեդին, Սուրմալուն, Բասարգեչարը, Ճղնի-Հերիերը (Դարալագյազ), Ղարախաչ-Ջղինը, Միլլի-Դարասին, Ադբաբան, Զարիշատը: Ադրբեջանը նրանց մատակարարում էր փող, իսկ Թուրքիան՝ զենք եւ մասնագետ սպաներ ու զինվորներ: Երևանում Ադրբեջանի լիազոր-ներկայացուցչության միջոցով նշված օջախների գործողությունները համաձայնեցվում էին Ադրբեջանի և Թուրքիայի ռազմական ծրագրերի հետ: Բաքվի և նրա լիազոր-ներկայացուցչության միջև հաստատվել էր գաղտնի հեռագրական կապ, որը գործեց մեկ տարի շարունակ (1919 թ. մարտ-1920 թ. մարտ) և որին գաղտնի հետևում էին Հայաստանի իշխանությունները: Բռնված հեռագրերը հայկական կողմը 1920

²⁰ Ռուբեն, Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները, հ. 7, Թեհրան, 1982, էջ 191:

թ. գաղտնագերծեց, տպագրեց և իր դիվանագիտական կորպուսի միջոցով տարածեց արտասահմանում:

Ադրբեջանի դիվանագիտական ներկայացուցչության աշխատակիցների նկատմամբ տեղի ունեցավ նաև դատական գործ²¹:

Ադրբեջանը, Երևանի իր ներկայացուցչության միջոցով, փորձել էր մեծ գումար հասցնել Զանգիբասարի (Մասիսի) շրջանի ապստամբ թաթարների ղեկավարությանը: Փորձը, սակայն, կանխվեց հայկական միլիցիայի կողմից և ներկայացուցչության 3 պահնորդները կանգնեցին դատի առաջ: 1920 թ. հունիսի 3-ին դատարանը նրանց դատապարտեց. մեկին՝ 15 տարվա տաժանակրության, մյուս երկուսին՝ 10-ական տարվա ազատազրկման:

Պատկերացնելու համար մուսուլմանական շրջանների հակապետական գործունեության վտանգի աստիճանը՝ բերենք դրանցից մեկի՝ Շարուրի կենտրոն Բեյուք-Վեդիի օրինակը: Շրջանն ուներ 700 զինված անձնակազմ, տեղաբաշխված պահակության կետերում, յուրաքանչյուրում 50-70 մարդ: Ունեին 2 լեռնային հրանոթ և 9 գնդացիր, 40 գնդացրորդով, որոնցից 20-ը թուրքեր էին: Զինված խմբերը կենտրոնացած էին շրջանի Շիրազլու, Թայթան (այժմ՝ Վանաշեն), Ռեհանլու (Այգավան), Խալիսա և Գորովան գյուղերում: Զինյալների կես մասը հեծյալ էր, 6 սպաներով, այդ թվում 4-ը թուրք²²:

Ըստ Հայաստանի կառավարության ստացած տեղեկությունների՝ Զանգիբասարի ու Վեդիբասարի շրջաններում 1919 թ. վերջին ամիսներին կենտրոնանում էին թուրք սպաների ու ասկյարների մեծ խմբեր, իսկ թուրք-ադրբեջանական գործակալներն ուժեղացնում էին իրենց գործունեությունը, նախապատրաստվե-

²¹ Տե՛ս Ղազախեցյան Վ., Ադրբեջանի քայքայիչ գործունեությունը Հայաստանում 1920 թ., «Վեմ», 2013, N 3, էջ 225-238:

²² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 33, թ. 43:

լով զինված ապստամբության: Նախիջևանի թուրք-թաթարները այդ ապստամբությունը դիտում էին որպես իրենց դրության ապահովության միջոց, հակառակ դեպքում (եթե այդ շրջանները հանձնվեին), ապա իրենք կսուժեին «քաղաքականապես, բարոյապես ու նյութապես»: Եթե Ադրբեջանի կառավարության համար թանկ է Շարուր-Նախիջևանի երկրամասը պահելը, հեռագրել է Երևանի լիազոր-ներկայացուցչությունը, ապա թող անմիջապես նա ուղարկի փող և մարդիկ²³:

Ավելի ուշ Բաքուն, Երևանի ներկայացուցչության միջոցով, Նախիջևանից պահանջում էր զարգացնել իր գործողությունները, քանի որ նախապատրաստվում էր հարձակվել Ղարաբաղի վրա²⁴:

Բաքուն գրավելուց հետո (1918 թ. սեպտեմբեր) Նուրի փաշայի թուրքական զորքերն ուղղվեցին դեպի Ղարաբաղ, որն այդ ժամանակ իրեն հայտարարել էր անկախ և կառավարվում էր հայկական իշխանության կողմից: Ասկերանի մոտ հայկական ուժերը ուժեղ դիմադրություն ցույց տվեցին թուրքերին, որոնց հետ միացել էին շատ տեղացի թուրքեր: Աղդամից Նուրի փաշան պահանջեց, որ հայերը չդիմադրեն և թույլ տան իրենց մտնելու Շուշի, որը և տեղի ունեցավ հոկտեմբերի 8-ին: Թուրքերի հրամանատարն էր Ջեմալ Ջևաթ-բեյը²⁵: Սակայն շուտով վրա հասավ պատերազմի ավարտը–և թուրքական զորքերը հեռանալու էին Կովկասից: Ըստ «Կովկասկոյե սլովո» թերթի նոյեմբերի 13-ի հաղորդագրության՝ թուրքական կովկասյան 1-ին դիվիզիայի հրամանատար Ջեմալ Ջևաթ-բեյը հանդես էր գալիս որպես ադրբեջանական 1-ին դիվիզիայի հրամանատար²⁶: Դժվար չէ հասկանալ,

²³ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 427 (մաս 1), թ. 161-163:

²⁴ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 174-179:

²⁵ Տե՛ս *Начальный Карабах в 1918-1923 гг.*, Сб. док. и мат., Ереван, 1992, էջ 38 և 49-50:

²⁶ Տես նույն տեղում, էջ 50:

թե դա ինչ էր նշանակում: Թուրքական դիվիզիայի վերանվանումը ադրբեջանականի ցույց էր տալիս, որ թուրքական դիվիզիա այլևս գոյություն չուներ՝ զորացրվել էր, ինչպես այդ պահանջում էր Անտանտի երկրների հետ հոկտեմբերի 30-ին ստորագրած գինադադարը: Մյուս կողմից, թուրք-թաթարական արդեն միացյալ ուժերը փաստորեն կարող էին շարունակել իրենց հակահայ գործունեությունը:

Ղարաբաղի հայ ժողովուրդը բազմաթիվ համագումարներում արտահայտել է իր վճռական կամքը Հայաստանի իշխանությունն ընդունելու մասին: Իսկ Ադրբեջանը, Թուրքիայի օգնությամբ, չէր դադարեցնում պայքարը իր իշխանությունը հաստատելու ինչպես Ղարաբաղում, այնպես էլ Զանգեզուրում, դրա համար դիմելով ամեն միջոցի, ընդհուպ մինչև վերջնագրեր ներկայացնելը և գենքի ուժին դիմելը:

Դաշնակից երկրների ներկայացուցիչներին ուղղված գրությամբ Հայաստանի Հանրապետության վարչապետ և արտգործնախարար Ալ. Խատիսյանը հայտնում էր, որ Հայաստանի բուն տարածքներ Ղարաբաղը և Զանգեզուրը զավթելու համար, Թուրքիայի հետ համագործակցաբար, Ադրբեջանը գործում է հայկական պետության ստեղծման պահից²⁷:

Ադրբեջանի հակահայ քաղաքականության վերաբերյալ Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը 1920 թ. մարտի 30-ին խիստ բողոք հայտնեց դաշնակից երկրների ներկայացուցիչներին Անդրկովկասում: Ադրբեջանի կառավարությունը, ասված է բողոքում, իրականացնում է իր մտադրությունը, որը թելադրել են թուրքերը, այն է՝ ոչնչացնել Ղարաբաղի և Զանգեզուրի 300 հազարանոց հայ բնակչությանը և Նախիջևանի վրայով միանալ Թուրքիային, այդպիսով շրջապատել Հայաստանը թուրք-թա-

²⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 391-392:

թարական թշնամական օղակով: Հայ բնակչության կոտորածի վտանգը սպառնում էր ոչ միայն Ղարաբաղում ու Զանգեզուրում, այլ նաև մյուս վայրերում, ինչպես նաև Բաքվում ու ամբողջ Ադրբեջանում:

Հայաստանի կառավարությունը դաշնակից երկրների ներկայացուցիչներին խնդրում էր հանուն արդարության ու խաղաղության համաժողովի հոչակած սկզբունքների՝ եռանդուն միջոցներ ձեռնարկել Ադրբեջանի քայլերի դեմ, որը ցանկանում է Ղարաբաղի ու մյուս հարցերը լուծել զենքի միջոցով²⁸:

Խնդրին անդրադարձավ նաև հանրապետության խորհրդարանը, որի 1920 թ. ապրիլի 3-ի նիստում զեկուցումով հանդես եկավ նախարարապետ Ալ. Խատիսյանը: Նա նշեց, որ Ադրբեջանը կոպիտ կերպով խախտել է Ղարաբաղի 7-րդ համագումարի հետ կնքած իր ժամանակավոր համաձայնագիրը և դիմել ռազմական գործողությունների, որ Ղարաբաղի ժողովուրդը բոլոր համագումարներում իր վճռական կամքն է արտահայտել հոգուտ Հայաստանի Հանրապետության հետ միավորման: Ադրբեջանի գլխավոր նպատակը, ըստ զեկուցողի, հաշտության խորհրդածողովը կատարված փաստի առաջ կանգնեցնելն է, այն է՝ Հայաստանի վրայով միանալ զինակից Տաճկաստանին, որի համար նրանք պահը գտել էին հարմար: Ադրբեջանի ձգտումը միայն Ղարաբաղը չէր: Նրա վարիչները, շարունակում է Ալ. Խատիսյանը, աշխատում են ապստամբության հանել Հայաստանի տարածքի մահմեդականությանը, որ այդ գործում Ադրբեջանն ու Տաճկաստանը միասնական են²⁹:

²⁸ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 475, թ. 204: Տե՛ս նաև՝ Нагорный Карабах в 1918-1923 гг., Сб. док. и мат., էջ 393-394:

²⁹ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության պառլամենտի նիստերի արձանագրություններ. 1918-1920 թթ., Երևան, 2010, էջ 479-481:

Ջեկուցման մեկ այլ տարբերակում տեղ են գտել հետևյալ տողերը. «Աղրբեջանը և Թուրքիան մեր երկրի ներսում ստեղծում են բազմաթիվ ճակատներ. Բեյուք-Վեդի, Նախիջևան, Աղբաբա, Ջարուշատ, Չըլդըր, Վեդիբասար, Ջանգիբասար՝ այդ ամենը նրանց ձեռքի գործն է, միևնույն շղթայի օղակները, որով Հայաստանի Հանրապետության թշնամիները ցանկանում են շղթայել երկիրը, շղթայել ու խեղդել: Մշտական վտանգ են ստեղծում ոչ միայն հանրապետության ներսում, այլև նրա սահմաններում»³⁰:

Թշնամու շարքերում կային, սակայն, ուժեր, որոնք գոհ չէին իրենց կառավարության գործողություններից և պահանջում էին ավելի վճռականորեն գործել և մեկընդմիջտ հաշիվ տեսնել հայերի հետ: Որպես օրինակ կարելի է հիշատակել աղրբեջանական «Իթթիհաթ» կուսակցության 1920 թ. հունվարի կեսերին տեղի ունեցած կոնֆերանսը, որի աշխատանքներին գործուն կերպով մասնակցել են Հալիլ և Նուրի թուրք փաշաները: Վերջիններս հորդորում էին իրականացնել հայերի դեմ քարոզչության որոշակի ծրագիր: Իսկ կուսակցության նախագահ Կարա-բեյ Կարաբեկովը առաջարկում էր կառավարությանը ներկայացնել կտրուկ պահանջ, որ նա անմիջապես երկրի մեծահարուստներին հարկադրի մեկ միլիարդ ուրբլով, այն տրամադրելով Նուրի և Հալիլ փաշաներին՝ 200 հազարանոց ուժեղ բանակ ստեղծելու նպատակով: Թուրք փաշաներն իրենց հերթին հասան որոշման՝ որ Մուսթաֆա Քեմալ փաշան, որպես թուրքական ազգային շարժման հերոս, հրավիրվի Բաբու և նրան ներկայացվի սպայական կադրերի և «լավ համիպամականների» մատակարարման առաջարկ, որպեսզի ի վերջո վերջ տրվի «բազմաչարչար հավատակիցների» տանջանքներին, որ նրանց պատճառում էին հայերը ոչ միայն Հայաստանի տարածքում, այլ նաև իրենց «հարազատ

³⁰ Нагорный Карабах в 1918-1923 гг., с. 412.

Զանգեզուրում»: Ոստի հարկավոր է դիմել գենքի «անհավատ հայերի» դեմ:

«Իթթիհաթի» կոնֆերանսի վերաբերյալ սույն գաղտնի տվյալները քաղել ենք հայկական գորքի զխւավոր շտաբի հետախուզական բաժանմունքի պետ կապիտան Դևոյանի 1920 թ. ապրիլի 20-ի № 284 գեկույցից³¹:

Հայ ժողովրդի կրած հերթական փորձություններից էին 1920 թ. մարտի իրադարձությունները, երբ Շուշիի հայկական թաղամասը լրիվ հրդեհվեց և հազարավոր բնակիչներ կոտորվեցին: Հայկական գորքերի հրամանատարության շտաբի վկայությամբ Ադրբեջանը, ձգտելով վերջնականապես իրեն ենթարկել Ղարաբաղը, հայերից պահանջել է զինաթափվել, իսկ հայերը, չվստահելով ադրբեջանցիներին, մարտի 22-ին ապստամբել են և պաշարել հակառակորդի կայազորները Շուշիում և Խանքենդիում³²:

Ընդ որում, հետաքրքիր է, որ Ադրբեջանի կառավարության ղեկավար Ուսուբբեկովը, ապրիլի 17-ին Հայաստանի լիազորներկայացուցչի հետ գրույցի ժամանակ ընդունել է, որ Ղարաբաղի, Գանձակի, Նուխիի և Գեոքչայի շրջաններում իսկապես կատարվել են բարբարոսություններ, սակայն դա, նշել է նա, տեղի է ունեցել «թուրքերի ձեռքով», և թե իբր այդ պատճառով Ադրբեջանի կառավարության ու մյուս ղեկավար շրջանների տրամադրությունը «շատ ընկճված է », քանի որ այդ ամենը «անուղղելի հարված է հասցրել Ադրբեջանի պետական վարկին»³³:

Հայաստանի այդ նույն լիազոր-ներկայացուցիչը այլ մանրամասնություններ է հայտնել Շուշիի ողբերգության մասին:

Թաթար ասկյարը ապրիլի 8-ին մորը հասցեագրած նամակում գրել է. «Աղղամից դուրս եկանք և մինչև Շուշիդալան գրավե-

³¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 427 (մաս 2), թ. 240-242:

³² Տե՛ս նույն տեղում, գ. 563, թ. 175-176:

³³ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 159-160:

ցինք, ինչքան հայի գյուղեր կային, այրեցինք և իրանց էլ կոտորեցինք: Մի հայի ականջ էի ուզում ուղարկել, բայց ծրարը փոքր եղավ: Շուշիդալայում ինչքան հայեր կային կոտորեցինք, կանանց բանտարկեցինք, որոնց շատ նեղություններ ենք տալիս»:

Մեկ սյլ նամակում հայրը որդուն գրել է, թե «տեսածդ էրմենիստանը (Շուշի – Վ. Ղ.) այրված է, 5 կամ 10 տուն պահեցին՝ ասկյարների բնակվելու համար, հազարից ավելի հայեր գերի բռնվեցին, տղամարդկանց բոլորին կոտորեցին, բոլոր մեծամեծ, նշանավոր հայերին սպանելուց հետո գլուխները կտրած բազարներում պտտացնել էին տալիս», «այս կողմերում այլևս ոչ մի հայի չեք գտնի և ոչ էլ այնպիսի թուրքի, որը հարյուր հազարից պակաս թալան բերած լինի»: Այժմ, շարունակում է նամակագիրը, գորքը, թնդանոթները, գնդացիները, խալիլը, բոլորն այստեղ են, մտադիր են Գորիսի կողմը գնալ, տեսնենք այնտեղ ինչպես է լինում³⁴: Տվյալ գեկուցագրի հետ միասին Հայաստանի դիվանագիտական ներայացուցիչն ուղարկել է նաև նշված և այլ արաբատառ նամակների պատճեններ:

Ղարաբաղի դեպքերից տպավորված Բաքվի Հայաստանի ներկայացուցիչը Վրաստանի հայկական գործընկերոջը մարտի 29-ին գրել է. «Հայ ժողովուրդը կոտորածի մղձավանջի տակ է ապրում»³⁵:

Շուշիի դեպքերի պատճառների շուրջ արտահայտվել է նաև ուրույն տեսակետ, որի հեղինակը Բաքվում Հայաստանի ներկայացուցիչ Մարտիրոս Հարությունյանն է: Նա մարտի 29-ին Վրաստանի արտգործմինիստր Գեգեչկորու հետ գրույցի ժամանակ նշել է, թե Ադրբեջանը Շուշիի ընդհարումը ստեղծել է, որպեսզի օրինական պատճառաբանություն ունենա արդարացնելու համար իր գորքերը դեպի Ղարաբաղ ուղղելը և իր հրաժարվելը

³⁴ Տե՛ս նույն տեղը, ֆ. 200, ց. 1, գ. 563, թ. 163-164:

³⁵ Նշված փաստ. ժող., գիրք 1, էջ 450:

Վրաստանի հետ միասին պաշտպանելու հարավային Կովկասը մեծամասնականներից³⁶:

• • •

1919 թ. սկզբին Ադրբեջանը, անգլիական զինվորական իշխանությունների հովանավորությամբ, ստեղծել էր գեներալ-նահանգապետություն՝ ձգտելով տիրել հայկական տարածքներ Ղարաբաղին ու Զանգեզուրին, որոնք կառավարվում էին տեղական հայկական ազգային խորհուրդների միջոցով: Միաժամանակ Ադրբեջանը ռազմական պատրաստություններ էր տեսնում բռնությամբ հնազանդեցնելու տարածաշրջանի հայությանը: Հայկական հետախուզության 1919 թ. փետրվարի 23-ի տվյալներով³⁷ այդ պահին Շուշիում էին գտնվում թուրք գեներալ Նուրի փաշան և գեներալ Նովրուզովը, բազմաթիվ թուրք սպաներով, ովքեր դեկավարում էին արշավանքի համար կենտրոնացված բազմամարդ զորքը: Արշավանքը, որը կատարվելու էր 3 հիմնական ուղղություններով, նպատակ ուներ վերջնականապես գրավել Ղարաբաղն ու Զանգեզուրը, ապա Նախիջևանով միանալ Թուրքիային:

Չնայած ռազմական ձախողումներին, որ հայ ժողովրդի համառ դիմադրության և քաջարի պայքարի ու ինքնապաշտպանության արդյունքն էր, թշնամին չէր դադարեցնում հարձակման փորձերը:

Այդ փորձերից էր եռնիսի 28-29-ին տեղի ունեցած կռիվը, որին հակառակորդի կողմից մասնակցում էին Շուշիում ու Խանքենդիում տեղակայված կայազորները, Կարյազինոյի զինված ուժերը, աշխարհագորայիններ, ինչպես նաև թուրք սպաներ, որ ժամանել էին Սվազից, Էրզրումից, Երզնկայից և այլ քաղաքներից:

³⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 448:

³⁷ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 441, թ. 72 և գ. 427 (մաս 1), թ. 91-94:

Աղբբեջանական այդ միացյալ ուժերի հրամանատարն էր թուրք Քյազիմ փաշան³⁸:

1919 թ. հուլիսի 17-ին Աղբբեջանում Հայաստանի լիազոր-ներկայացուցիչ Տ. Բեկզադյանը հետևյալ տեղեկություններն է հա-ղորդել թշնամու նորանոր պատրաստությունների մասին, որոնց թվում կարևոր նշանակություն էր տրվում նաև հակահայ քարոզ-չությանը և, ընդհանրապես, համաթրքության գաղափարախո-սության արմատավորմանը թուրք-թաթար բնակչության շրջա-նում³⁹: Աղբբեջանի կողմից հայ ժողովրդի դեմ ուղղված քարոզ-չությունը ուժեղ կերպով մղվում է, հայտնում է Տ. Բեկզադյանը, բոլոր գավառներում և Բաքվի մուսուլման բանվորների միջավայ-րում, սպառնալով վերածվել հայերի ջարդի: Մուսուլմանական մամուլը իրադարձությունները ներկայացնում է այնպիսի խտաց-ված գույներով, որ թշնամանք է առաջ բերում թաթար մութ գանգ-վածների մեջ և մղում նրանց անցանկալի գործողությունների և հուլիսի 18-ի համար նախատեսված ցույցի:

Քարոզչությունն ամեն կերպ արդարացնում է ռազմական պատրաստությունները հայ ժողովրդի դեմ: Վերջերս, կարդում ենք նույն փաստաթղթում, Աղբբեջանը Պարսկաստանի վրայով Նախիջևան է ուղարկել 200 հազար փամփուշտ, իսկ նահանգա-պետ Խոսրով բեկ Սուլթանովը նույն Նախիջևան է հասցրել 3 մի-լիոն ռուբլի-նիկոլասյան փողերով:

Ուժեղ քարոզչություն էր ծավալվում Սև ծովի ափերով մեկ թուրքական գորքերի շրջանում՝ նրանց աղբբեջանական բանակի մեջ ներգրավելու համար: Օրերս թուրք 15 սպաներ են ժամանել Բաքու: Աղդամում կենտրոնացել է թուրք հեծյալների 600 մար-դուց բաղկացած գորախումբ, որը կառավարությունը մտադիր է նետել Զանգեզուրի ուղղությամբ:

³⁸ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 252, ց. 2, գ. 1, թ. 57-59, ֆ. 275, ց. 5, գ. 42, թ. 218-219:

³⁹ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 275, ց. 5, գ. 133, թ. 178-179:

Աղրբեջանում, շարունակում է Հայաստանի լիազոր-ներկայացուցիչը, կազմավորվում է կամավորների գորախումբ, որը հասցվելու է մինչև կորպուսի: Նրա հրամանատարական կազմում հատկապես հավաքագրվում են փորձված թուրք սպաները: Զորախումբը կրելու է հատուկ համազգեստ՝ մյուսներից տարբերվելու համար:

Տ. Բեկզադյանը հիշատակել է ոմն թուրք գրական գործիչ Օմար Ֆայիկ էֆենդու անունը, ով Աղրբեջանում աչքի էր ընկնում իր համիսլամական քարոզչությամբ: Ընդ որում, Աղրբեջանն այլևս չէր ժխտում թուրք զինվորականների առկայությունը իր զինված ուժերում, նշելով, որ նրանք այսուհետ կապ չունեն թուրքական կառավարության հետ և, «իբրև զինվորականներ, մտել են աղրբեջանական ծառայության մեջ»⁴⁰: Իրականում շուտով կտեսնենք այդ կապի խիստ արտահայտությունը ինչպես օսմանյան, այնպես էլ քեմալական կառավարությունների հետ:

Անդրկովկասից անգլիական զորքերի հեռանալուց (1919 թ. սեպտեմբեր) հետո Հայաստանի դեմ թուրք-թաթարական գործողությունները դարձան ավելի ազատ ու անկաշկանդ:

Սկսվեցին տենդագին պատրաստություններ ընդդեմ Ղարաբաղի, Զանգեզուրի և հայկական այլ շրջանների: Ավելի մեծ թվով թուրք սպաներ էին ժամանում Բաքու, նշված է հայկական հետախուզության փաստաթղթերից մեկում: Սեպտեմբերի կեսերին հարձակում էր սպասվում Զանգեզուրի վրա, որն իրականացնելու էր գեներալ Շիխլինսկու դիվիզիան: Պարենի մատակարարումը դրված էր սպասվում Զանգեզուրի վրա, որն իրականացնելու էր գեներալ Շիխլինսկու դիվիզիան: Պարենի մատակարարումը դրված էր նահանգապետ Սուլթանովի վրա: Վերջինիս հանձնարարված էր հաշվի վերցնել գենը կրելու ընդունակ թրդերին ևս, ովքեր կայազորային ծառայություն էին կատարելու նաև Զանգեզուրում:

⁴⁰ Նույն տեղում, ֆ. 200, ց. 1, գ. 475, թ. 110 և հալ.:

Հայկական ուժերին հաջողվել էր հաղթական մարտեր մղել թշնամու դեմ Խոզնավար, Բայանդուր, Տեղ և Ջաբուղ գյուղերի շրջանում և հետ մղել թուրք-թաթար զինյալներին:

Ավելի մեծ ուժերով թշնամու հարձակումները շարունակվեցին նաև հոկտեմբեր և նոյեմբեր ամիսներին: Այս փորձերը ևս մատնվեցին անհաջողության, որից հետո Ադրբեջանի արտգործմինիստրի տեղակալ Խան Թեքինսկին հրահանգ է պատրաստում գաղտնի կերպով Ջանգեզուր նետելու թուրք սպաների խումբ, որը գավառի թաթար բնակչությանը պատրաստելու էր Հայաստանի իշխանության դեմ ապստամբելու և թիկունքում 5-րդ շառայսան դեր խաղալու համար:

Այս ամենը, սակայն, թշնամու պլանների միայն մի մասն էր: Նա նպատակ էր դրել հայերից մաքրել Ելիզավետպոլի նահանգի ամբողջ լեռնային տարածքը, ամրացնել իր դիրքերը Ղարաբաղում, զինաթափել նրան, ապա զբաղվել Ջանգեզուրով, վերջին հաշվով հասնել հիմնական նպատակին՝ Թուրքիայի հետ միավորմանը⁴¹:

• • •

1919 թ. վերջերից Ադրբեջանի և Թուրքիայի հակահայ գործունեությունը վերաճում է պայմանագրային ձևի, միջպետական ընդհանուր քաղաքականության, ընդհուպ մինչև ցեղասպանության կենսագործման պարտավորությունը:

Այդպիսի մի պայմանագիր, Ադրբեջանի հանրապետության և Օսմանյան Թուրքիայի միջև կնքվել է 1919 թ. հոկտեմբերի 29-ին, ստորագրությամբ առաջինի լիազոր ներկայացուցիչ Մ. Քարիմովի և երկրորդի լիազոր ներկայացուցիչ ու Գերագույն շտաբի զլխավոր պետ Ջեմալի:

⁴¹ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 200, ց. 1, գ. 427 (մաս 2), թ. 240-242:

Պայմանագիրը կոչվում է «Պաշտպանողական-հարձակողական ռազմական դաշինք», որը և բնութագրում է նրա հիմնական ուղղվածությունը:

1-ին հոդվածով կոդներն ընդունում էին, որ իրենց տարածքային ամբողջականության նկատմամբ որևէ արտաքին ուժի ոտնձգության դեպքում պարտավորվում էին օգնել միմյանց՝ համաձայն համապատասխան ծանոթագրության (Ա): Ծանոթագրությունը բացատրում էր ոտնձգության հետևյալ հնարավոր դեպքերը. կոդներից որևէ մեկի հարձակման ենթարկվելը կամ սպառնալից դրության մեջ հայտնվելը, երբ միմյանց օգնության էին հասնելու զինված ուժի միջոցով:

Ըստ 3-րդ հոդվածի՝ ռազմական հարցերի վերաբերյալ իսլամական երկու դաշնակից պետությունների միջև տարածայնություններից խուսափելու համար ռազմական օգնության խնդրի շուրջ սահմանվում էին հետևյալ պայմանները (հավելված Բ, որը ներառնում է 12 կետ և ընդգրկում է մնացած ամբողջ պայմանագիրը): Երբ արտաքին (դրացի) որևէ պետություն կսպառնա պայմանագրվող կոդներից որևէ մեկին; երբ որևէ երկիր կձգտի միջամտել դաշնակից երկրի քաղաքացիական, վարչական ու ֆինանսական գործերին; երբ կվտանգվի կոդների ամբողջականությունն ու անկախությունը:

Օսմանյան կայսրությունը ստանձնում էր Ադրբեջանի հանրապետության բանակի կազմակերպումը, նրա համար պատրաստում է կադրեր՝ հրահանգիչներ, սպաներ ու զինվորներ: Օսմանյան կառավարությունը իր բանակում ընդունում էր Ադրբեջանի սպաներին՝ նրանց կատարելագործելու համար: Նա ադրբեջանական բանակին մատակարարելու էր հրացաններ, գնդացիներ և այլ զինատեսակներ:

Աղրբեջանը պարտավորվում էր որևէ երկրի հետ համաձայնագիր չստորագրել առանց օսմանյան կառավարության գիտության ու համաձայնության և այլն⁴²:

Հոկտեմբերի 29-ի թուրք-աղրբեջանական պայմանագիրը բացահայտվել և տպագրվել է Երևանի «Յառաջ» թերթում, 1920 թ. ապրիլի 3-ին: Թերթը միաժամանակ տվել է նաև պայմանագրի իր մեկնաբանությունը:

Սույն պայմանագիրը, գրել է թերթը, ցույց է տալիս, որ հոկտեմբերից սկսած Պոլիսն ու Բաքուն միմյանց հետ կապված են ոչ միայն «կրոնական ու ցեղային զգացումներով», ինչպես մինչև այդ պնդում էին, այլև ռազմական դաշինքով: Թերթն ընդգծել է պայմանագրի հակահայ-հակավրացական ուղղվածությունը: Այսպես, եթե թուրքերը Բրեստ-Լիտովսկի կամ Բաթումի պայմանագրերի համաձայն կամենան տիրել Բաթումին ու Կարսին, իսկ հայերն ու վրացիները փորձեն հակառակվել, ապա Աղրբեջանը թիկունքից խփելու է Վրաստանին կամ Հայաստանին:

Կամ, եթե աղրբեջանական խաները ցանկանան Հայաստանից խլել Ղարաբաղն ու Զանգեզուրը կամ Նախիջևանն ու Շարուրը, և հայերն ընդդիմանան, ապա թուրքերն օգնության են շտապելու Աղրբեջանին, ինչպես և դա տեղի էր ունենում: Երբ աղրբեջանական զորքերը հարձակումներ էին գործում Ղարաբաղի ու Զանգեզուրի վրա, ապա թուրք սպաներն ու ասկյարները, թաթար խուժանի հետ միասին, թիկունքից հայկական ուժերին հարվածներ էին հասցնում Օրդուբադի, Դարալագյազի, Բոյուք-Վեդիի ու Զարուշասի շրջաններում: Կիլիկիայում ու Ղարաբաղում տեղի ունեցող իրադարձությունները, շարունակում է «Յառաջը», այդ դաշնագրի արդյունքն են:

⁴² Տե՛ս փաստ. նշված ժողովածուն, [գիրք 1-ին], էջ 418-419:

Տաճկա-ադրբեջանական դաշնագիրն ուղղված էր ոչ միայն հայերի ու վրացիների, այլև դաշնակից երկրների դեմ⁴³:

Նույն ոգով արտահայտվել է նաև անգլիական «Թայմզ» թերթը: «Թաթար հանրապետությունը,- գրել է նա,- հենց սկզբից հովանավորվում էր երիտասարդ թուրքերի կողմից, որոնք այդ հանրապետությունը նկատում էին իբրև միջոց Թուրքեստանի հետ հաղորդակցության մեջ մտնելու և Կասպից ծովի վրա հենարան ունենալու համար: Բաքվի նավթի հարուստ հանքերի կարևորությունը հավելվածական մի պատճառ էր, որ նրանք իրենց ձեռքի մեջ ունենան այդ պետության քաղաքական վերահսկողությունը»⁴⁴:

Պայմանագիրն իր սուր ծայրով ուղղված էր Հայաստանի և հայ ժողովրդի դեմ, առանց, իհարկե, հիշատակելու այդ մասին: Ստորագրելով նման գաղտնի պայմանագիր, Ադրբեջանը գրեթե միաժամանակ, ընդամենը 3 շաբաթ անց, Հայաստանի հետ նոյեմբերի 23-ին կնքեց պայմանագիր⁴⁵, որով միմյանց միջև գոյություն ունեցող վիճելի, այդ թվում սահմանային խնդիրները, պարտավորվում էին լուծել խաղաղ համաձայնությունների միջոցով, որով ասես քողարկում էին իրենց ագրեսիվ ձգտումները հարևան երկրի նկատմամբ:

Այն ինչը քողարկում էր հոկտեմբերի 29-ի պայմանագիրը՝ դարձավ բացահայտ, չնայած դարձյալ գաղտնի, հաջորդ պայմանագրում և որի մասին նշվեց սույն հոդվածի սկզբում:

Այդ պայմանագիրը կնքվել է 1920 թ. ապրիլի 15-ին նույն մուսավաթական Ադրբեջանի և արդեն պատմական ասպարեզ իջած ազգայնական (քեմալական) Թուրքիայի միջև: Նշանակում է՝ Ադրբեջանի հանրապետությունը Հայաստանի և հայ ժողովրդի դեմ պայքարում միաժամանակ համագործակցում և դաշնային

⁴³ Տե՛ս «Յառաջ» (Երևան), 3 ապրիլի 1920 թ., № 70:

⁴⁴ «Յառաջ», 22 ապրիլի 1920 թ., № 81:

⁴⁵ Տե՛ս «Յառաջ», 29 նոյեմբերի 1919 թ.:

կապերի մեջ էր գտնվում և՛ օսմանյան, և՛ ազգայնական (քեմալական) թուրքական պետականությունների հետ:

Պայմանագիրը ձեռք էր բերվել հայկական բանակի հետախուզության կողմից և տպագրվել «Զորքերի հրամանատարության շտաբի հետախուզական բաժանմունքի 1920 թվականի հուլիսի 6-ի № 20 Ամփոփագրում» («Сводка Разведывательного отд. Штаба Командующего войсками № 20 к 6 июля 1920 года. Карта 5 верст в дюйме»). Նախապես նշենք, որ տպագրվել է պայմանագրի ոչ ամբողջական շարադրանքը, այլ միայն մասամբ, պետք է ենթադրել ամենաեական հատվածը, որը և ստորև բերվում է ամբողջությամբ, էլնելով կարևորությունից:

«Սույն թվականի ապրիլի 15-ին Թուրքիայի և Ադրբեջանի միջև ստորագրվել է նոր գաղտնի կոնվենցիա՝ ի վստիստումն անցյալ տարվա նոյեմբերին ստորագրված պայմանագրի: Այդ կոնվենցիայի ամենահետաքրքիր կետերից են.

«Հոդ. 5. Հանրապետական (Ադրբեջանի – Վ. Ղ.) կառավարությունը խոստանում է շարունակել օգնությունը հասնելու համար ռազմական մերձեցմանը խորհրդային կառավարության (Ռուսաստանի – Վ. Ղ.) և «Անատոլիայի ու Ռումելիայի իրավունքների պաշտպանության կոմիտեի» (ազգայնական՝ քեմալական Թուրքիա – Վ. Ղ.) միջև: Անհրաժեշտության դեպքում նա ինքը (Ադրբեջանը – Վ. Ղ.) կմանի այդ մերձեցման (Միության) մեջ:

Հոդ. 6. «Անատոլիայի և Ռումելիայի իրավունքների պաշտպանության կոմիտեն» մեկ ներկայացուցիչ կունենա Ադրբեջանի Հանրապետության կառավարությանը կից: Այդ ներկայացուցիչը օժտված կլինի բոլոր յիագորություններով՝ գործերը վարելու և լուծելու համար պայմանավորվող կողմերի միջև գոյություն ունեցող բոլոր ռազմական, ֆինանսական ու այլ բնույթի հարցերը:

Հոդ. 7. «Անատոլիայի ու Ռումելիայի իրավունքների պաշտպանության կոմիտեի» ներկայացուցչությունը կտրականապես

խոստանում է, որ Ադրբեջանի վրա Հայաստանի հարձակման դեպքում, և Ադրբեջանը կտրականապես խոստանում է, որ արևելյան մարզերը Հայաստանին տրվելու ու միացվելու դեպքում երկու պայմանագրվող կողմերը կօգնեն միմյանց որպես մեկ միացյալ բանակ:

Հոդ. 16. Խաղաղության խորհրդածողովի կողմից Թուրքիայի արևելյան մարզերը Հայաստանին զիջելու դեպքում գործի կդրվեն այն որոշումները, որպիսիք հավանության կարժանանան պատվիրակների կողմից և կվերաբերվեն ներկայացուցչության ընդունած միջոցառումներին:

ա) Ադրբեջանի տարածքում ապրող քրդական ցեղերի միջոցով և այդ ցեղերի հետ կնքած պայմանագրի համաձայն հասնել Ադրբեջանի մաքրագործման ավարտի շուրջ կատարյալ համաձայնության:

Հանրապետական կառավարությունը համաձայնվում է թույլատրել հանգրվաններ կազմակերպել Ադրբեջանի տարածքում՝ դուրացնելու մաքրագործման նպատակով Նուրի փաշայի ուժերի ազատ գործողությունները և համագործակցությունը: Նրանց մասնակցությունը մաքրագործմանը (ջարդերին) որոշված է (Ջինվորական մինիստրության հրամանի կետ «16-ը պարզաբանել սպաներին ու զինվորներին»)»⁴⁶:

1. Այսպիսով, առաջին եզրակցությունը, որին կարելի է հանգել շարադրվածից, հետևյալն է. հայոց ցեղասպանության քաղաքականությունը, որ ծրագրվել էր Օսմանյան Թուրքիայում և կենսագործվել արևմտահայության նկատմամբ, յուրացվել էր նորաստեղծ մեկ այլ թուրքական պետության՝ մուսավաթական Ադրբեջանի կողմից և գործի դրվել արևելահայ բնակչության նկատմամբ:

⁴⁶ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 33, թ. 40-43:

2. Իր հայաջինջ քաղաքականության կենսագործման մեջ Ադրբեջանը միայնակ չմնաց. նրա հետ գործակցում էր Օսմանյան Թուրքիան, Ադրբեջան արշաված իր զորքի միջոցով: Այդ համատեղ գործունեությունը իր ձևակերպումը գտավ նաև Ադրբեջան-Օսմանյան Թուրքիա պայմանագրում:

3. Մուսավաթական Ադրբեջանի հայաջինջ քաղաքականությունը իրականացվում էր նաև քեմալական Թուրքիայի պետության հետ համատեղ՝ հենց որ վերջինս իջավ պատմության ասպարեզ: Այդ համագործակցությունը իր արտահայտությունը գտավ երկու անգամ ստորագրված պայմանագրերում՝ 1919 թ. նոյեմբերին և 1920 թ. ապրիլի 15-ին: Վերջին տարբերակում տեղ են գտել 1915 թ. գործադրված ցեղասպանության այնպիսի տարրեր, ինչպիսիք են տեղահանությունը, որը հասկացվում էր նաև որպես «ջարդեր», հանգրվանների կազմակերպումը, քրդերին օգտագործելը և այլն:

4. Խոստովանվում է այն փաստը, որ Ադրբեջանը հայերից մաքրագործելը սկսվել էր, և որ այսուհետ այն շարունակվելու էր՝ քրդական ցեղերի մասնակցությամբ, որի համար գոյություն ուներ նրանց հետ կնքած պայմանագիր:

5. Ապրիլի 15-ի պայմանագիրը ինքնըստինքյան մերժում է ժամանակակից պայմաններում Թուրքիայի ղեկավարների կողմից հայոց ցեղասպանությունը ժխտելու փորձերը: 1920 թ. ապրիլի 15-ը 1915 թ. ապրիլի 24-ի ծնունդն էր: Չլինել 1915-ը՝ բնականաբար չէր լինի նաև նրա շարունակությունը:

**TURKISH-AZERBAIJANI POLITICS OF THE GENOCIDE
OF ARMENIANS (1918-1920)**

SUMMARY

At the beginning of 1918 the Young Turks used the invasion of the Turkish armies into the Transcaucasia for continuation of the genocide committed against Western Armenians.

It is shown in the article that the Turko-Azerbaijani policy had consecutive anti-Armenian character against the First Republic of Armenia. A proof of it serves the Turko-Azerbaijani secret treaty signed between them in April, 1920.

ВЛАДИМИР КАЗАХЕЦЯН

**ТУРЕЦКО-АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ ПОЛИТИКА
ГЕНОЦИДА АРМЯН (1918-1920 ГГ.)**

РЕЗЮМЕ

Нашествие турецких армий в Закавказье в начале 1918 г. младотурки использовали для продолжения политики геноцида, осуществленного против западных армян.

В статье показывается, что проводимая против Первой Республики Армения турецко-азербайджано политика имела последовательный антиармянский характер. Свидетельством этого является подписанный в апреле 1920 г. турецко-азербайджанский секретный договор.